

Het lot

Eerste druk, oktober 2010
© 2010 Harry Zegerius

ISBN: 978-90-484-9002-8
NUR: 301

Uitgever: Literoza, Zoetermeer
www.literoza.nl

Literoza

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten en onvolkomenheden, noch voor de directe of indirecte gevolgen hiervan.

Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, waaronder begrepen het reproduceren door middel van druk, offset, fotokopie of microfilm of in enige digitale, elektronische, optische of andere vorm of (en dit geldt zonedig in aanvulling op het auteursrecht) het reproduceren (i) ten behoeve van een onderneming, organisatie of instelling of (ii) voor eigen oefening, studie of gebruik welk(e) niet strikt privé van aard is.

HET
LOT

HARRY ZEGERIUS

Met dank aan:

Dick Roest

Rolf Kat

Lou Polak

In het bevrijde Europa van '45 leven bijna geen joodse kinderen meer onder de tien jaar.

Dat betekent dat er nauwelijks joodse jongens bar-mitswah kunnen worden.

Maar het betekent ook dat er tussen '55 en '75 vrijwel geen joodse huwelijken tussen jonge mensen kunnen worden gesloten.

Huwelijken tussen jonge joodse mensen, op hun vruchtbaarste leeftijd, zullen sporadisch voorkomen. Zeldzaam zullen de Choepa's zijn.

Zeer incidenteel zullen er joodse kinderen geboren worden.

Zelden nog zal een joods meisje het geluk van haar moederschap ervaren.

INHOUDSOPGAVE

Hoofdstuk 1 Abraham	9
Hoofdstuk 2 Mordechai	24
Hoofdstuk 3 Albert	32
Hoofdstuk 4 Maurice	37
Hoofdstuk 5 L'institute	41
Hoofdstuk 6 Louis Beauregard	55
Hoofdstuk 7 De grote oorlog	64
Hoofdstuk 8 Sergei Bodobedov	75
Hoofdstuk 9 Diamonds	82
Hoofdstuk 10 Afrika	91
Hoofdstuk 11 Europa	113
Hoofdstuk 12 Johannesburg	132
Hoofdstuk 13 De crisisjaren	147
Hoofdstuk 14 De opkomst	166
Hoofdstuk 15 Het begin	175
Hoofdstuk 16 Villars-sur-Ollon	189
Hoofdstuk 17 Farewell Africa	192
Hoofdstuk 18 De beurs	204
Hoofdstuk 19 Kaddiesj	218
Hoofdstuk 20 Familie	234
Hoofdstuk 21 Kristallnacht	246
Hoofdstuk 22 Oorlog	252
Hoofdstuk 23 Het lot	270
Hoofdstuk 24 Dirkie	287
Hoofdstuk 25 Het eind	303
Hoofdstuk 26 De bevrijding	328
Hoofdstuk 27 Het vervolg	340
Verklarende woordenlijst	346
Bronvermelding	349

HOOFDSTUK I

ABRAHAM

Waarom hij daar liep wist hij zelf niet, zonder dat hij het beseftte was hij hier terechtgekomen. Piekeren, denken en lopen zonder dat je beseft dat je loopt.

Echt begrijpen deed hij het niet, hij wilde het ook niet begrijpen, kon het niet bevatten. Het ruisen van het bos en het stromende water maakten hem rustig.

Woedend was hij geweest toen zijn vader hem had weggestuurd. Hij kon gaan!

Weggestuurd als een klein kind, terwijl 'ie bijna veertien was.

Doelloos en verloren liep hij langs de rand van het bos, links het grillige beekje, rechts de hoge naaldbomen en bomen met dikke stammen waarvan hij de naam niet kende.

Het beekje kwam vanuit de heuvels in de verte en stroomde zo de singelgracht in.

De groene heuvels daarachter hadden iets geheimzinnigs. Hij was er nog nooit geweest en wist ook niet wat hij er zou vinden, maar het zou niet veel anders zijn dan hier. Afwezig keek hij naar het stromende water, maar zag het niet, af en toe poerde hij met een stok in de grond, onbewust, het zompige zachte mos sopte onder zijn voeten, zijn gedachten waren ver weg. De zachte zoete geur van het mos en de rottende bladeren prikte in zijn neus.

Door het klimmen en klauteren ging zijn pet strakker zitten. Met zijn rug gekromd en zijn hoofd naar beneden zag hij zijn schoenen steeds natter worden, voor de zekerheid rolde hij de pijpen van zijn korte broek maar op, moeder zag niet graag dat hij vuil thuiskwam. Ze zei er nooit iets van, maar in haar ogen zag hij dan die treurige blik en dat was eigenlijk nog erger.

Normaal zat hij om deze tijd op de rand van het bed bij zijn moeder. Elke dag als hij uit school kwam ging hij bij haar op bed zitten. Even bijpraten over de dingen van de dag, wat er zoal op school gebeurd was, een kopje thee en een koekje, lekker kletsen dat uurtje samen met zijn moeder alleen, ze hadden het beiden zo nodig.

Moeder was al een hele tijd ziek, maar zo goed als hij kon verzorgde hij haar en daarbij duldde hij niemand anders in haar buurt. Hij leegde de po, gaf haar de medicijnen die ze moest gebruiken, en sprenkelde wat 'Boldoot' op haar zakdoek.

Vader zat op de fabriek en werkte wel tien uur per dag, maar het loon was karig en onvoldoende. Hijzelf was veertien en had geen zin van school af te moeten en te gaan werken omdat er geen geld meer was. Af en toe kwam tante Lena, de zuster van moeder, een handje helpen. Het was allemaal net geen armoede, maar het was zeker geen vetpot.

Op school vond hij het allemaal wel leuk en hij was een meer dan goede leerling vond hij van zichzelf, nooit problemen met de andere jongens, leuke vrienden. Hij had er nooit over na hoeven te denken wat hij zou gaan doen als hij zou gaan werken. Eigenlijk had hij zich nooit zorgen hoeven te maken, maar met het verergeren van de ziekte van moeder kwamen deze toch steeds dichterbij.

Hij zag zich voor problemen geplaatst die hij niet kon oplossen.

Wel had hij het idee dat het schoolhoofd meer wist... die was de laatste tijd opvallend aardig tegen hem en iets van binnen maakte hem daardoor nog angstiger.

Z'n sokken werden steeds natter, maar die zouden wel weer drogen. Zijn gedachten kon hij niet ordenen, vanmiddag had zijn vader hem weggestuurd. Hij was daar pisnijdig om, waarom moest hij weg? Waarom mocht hij niet weten hoe het met zijn moeder ging? Had hij maar een broer of zus gehad met wie hij kon praten. Meer dan eens had hij aan zijn moeder gevraagd waarom hij enig kind was en nooit broers of zussen had gekregen, maar hierop had hij nooit een direct antwoord gekregen. Altijd vage antwoorden en smoesjes, waarom het zo vaag moest zijn had hij ook nooit begrepen.

Hun huis was niet zo groot, maar anderen woonden in zo'n zelfde huis wel met z'n tienen. Een keer was hij met een vriendje mee naar huis gegaan, zo'n kleine woning waarin ze met z'n allen moesten wonen, eten en slapen, tweepersoonsbedden waar ze met z'n vieren in sliepen. Kleren die aan waslijnen door de kamer hingen, de waslijnen deelden de kamer in vieren en elk had zijn eigen stukje waslijn. Zoveel kleren hadden ze nou ook weer niet. Een tafeltje met kom en lampetkan en een po onder het bed waren de enige luxe die ze kenden. De po moest worden geleege in de plee, die in de hoek van de tuin stond. Schoenen en andere dingen werden onder bed geschoven. Voor ieder hing er een houten kistje aan de muur waar ze hun dingetjes in konden bewaren. Hij had er verwonderd naar gekeken, vond zijn eigen huis toch netter, minder vol – dan maar geen broertjes of zusjes.

Hij leunde op zijn stok en keek naar beneden naar de rand van het water, hij hoorde geluid maar zag niets. Waarom zocht hij steun bij zijn moeder zoals hij nu steun zocht bij zijn stok? Nijdig smeed hij de stok weg en had daar onmiddellijk weer spijt van.

Hij was zich ervan bewust dat hij verder moest, zonder te steunen op wie of wat dan ook. Niet op zijn vader en niet op zijn moeder.

Het leek wel of zijn hoofd groter werd onder z'n pet en hij had het gevoel dat hij moest plassen, terwijl hij eigenlijk niet moest.

Moeder was te ziek en vader was een afstandelijke, sombere man. Melancholiek en in zichzelf gekeerd en hij lachte werkelijk nooit, ook niet toen moeder nog goed was. Het leek wel of hij alle leed van de wereld op zijn schouders droeg, zich altijd kleiner makend dan hij eigenlijk was. Zijn haar zat met brilantane op z'n hoofd geplakt, de scheiding in het midden, brilletje op zijn neus, altijd moe en futloos. Bijna tien uur per dag werken en dat zes dagen per week. Hij had twee grijze wollen broeken, waarvan hij er altijd maar één droeg, waardoor de kont helemaal glom, met daarop zijn eeuwige zwarte jasje. Zijn gesteven boord zat altijd te strak, waardoor hij als gewoonte wel twintig keer per dag zijn vinger tussen zijn hals en het boordenknoopje wong.

Een bescheiden, dikke, bolle man met een rond bleek gezicht, waarin de mondhoeken naar beneden hingen waardoor hij altijd boos leek, een schuwe man ook en de verpersoonlijking van generaties onderdrukking, een man die als een egel in elkaar kromp als iemand te luid tegen hem sprak.

Het contact dat hij met zijn vader had was miniem, nooit was er eens een goed gesprek geweest, hij kon zich niet meer herinneren wanneer hij voor het laatst echt met zijn vader had gesproken.

Misschien lag het aan hem, misschien aan zijn vader of wel aan beiden.

Hij werd moe van het piekeren en liep de weg terug. Zijn Barmitzwa was alweer een jaar geleden. De dag dat je voor de eerste keer in sjoel ter Thora wordt opgeroepen. Een eer die je te beurt valt als je dertien jaar geworden bent en als volwassen lid van de joodse gemeenschap wordt beschouwd.

Moeder was erbij geweest en hoewel ze toen al ziek was, had ze alle krachten verzameld en was ze toch gekomen.

Terwijl hij in zijn eerste kostuum met lange broek op de biema stond, had hij haar kunnen zien. Rechts vooraan op het balkon achter het houten rooster dat de afscheiding vormde voor de vrouwen, zat ze op de eerste rij. Ze was mager en bleek en in haar zwarte jurk leek haar huid doorschijnend, maar haar ogen verraadden trots, trots op haar zoon die vandaag man werd. Zijn vader stond naast hem, zijn gezicht bijna onzichtbaar onder de grote talliet die als een deken over hoofd en schouders hing.

Er waren veel mensen in sjoel geweest. Naast de gebruikelijke sjabbes sjoelgangers bestond de meerderheid uit familie, vrienden, kennissen en collega's van papa en opi. Opi stond vooraan, rechtop en trots, omi zat naast moeder en tante Lena, haar zuster.

Oom Jacob, de man van tante Lena, zat ook vooraan, hij was kolenman, hij zorgde voor de antraciet die de stoommachines van de diamantslijperijen draaiende moesten houden. Hij zeulde van 's morgens vroeg tot 's avonds laat met loodzware zakken kolen om elke dag maar weer de hongerige monden van de stoomketels te vullen. Dag in dag uit, zes dagen per week, bestond zijn werk uit kolen scheppen uit de kolenschuif die in de singel lag, jute zakken van vijftig kilo vullen, touw eromheen en op de kar tillen.

Als de kar vol was begon het afleveren.

Het was slavenarbeid maar oom Jacob was sterk en klaagde nooit, altijd was hij in een goede bui en nam het leven zoals het kwam. Oom Jacob en tante Lena hadden geen kinderen, daarom was hij een soort aangenomen kind van het echtpaar geworden.

Het warrelde in zijn hoofd, als hij klaar zou zijn met school wilde hij ook wel 'in de diamant'. Op een van de kantoren of 'in de ruw', maar in elk geval niet in de kolen zoals oom Jacob, die was altijd zwart als roet: "wel in de koolstof, maar niet in het koolstof".

Een van de eerste dingen die hij had geleerd was: "De uit houtskool gekristalliseerde koolstof werd diamant, het hardste materiaal ter wereld, en kon dan ook alleen met diamant bewerkt worden. De stenen werden vooral in Zuid-Afrika gevonden. De bossen die miljoenen jaren geleden bijvoorbeeld verbrand waren door blikseminslag en waar weer laag op laag bos overheen groeide, kwamen onder grote druk te staan, er ontstond een druppeltje en dat druppeltje werd weer een kristal en dat kristal werd diamant genoemd."

Bijna iedereen om hem heen zat 'in de diamant'.

De ouders van vader waren dood – 'omgekomen' was het enige wat er over hen bekend was. Een onderwerp waar thuis niet over gepraat werd. Geen portret of afbeelding had hij ooit gezien. Ooms en tantes van vaders kant waren er ook niet, de familie was van de aardbodem verdwenen en er werd niet over gesproken. Vragen naar de familie van vader was taboe, een paar jaar geleden had hij in zijn onschuld gevraagd of hij nog ooms en tantes had, neven en nichten soms? Vader was rood aangelopen, hij stikte bijna in zijn woorden, hij rochelde bijkans, moeder had hem aangekeken, met haar hoofd geschud en met heel grote ogen gezegd: "Nee!"

Het was een mooie dienst, ze vonden allemaal dat hij het goed gedaan had, luid en duidelijk hoorbaar voor iedereen, en dat hij mooi had gezongen. Vaag kon hij zich nog herinneren hoe de Jad getrild had in zijn hand toen hij zijn stuk moest voorlezen uit de Thorah.

Vader en moeder hadden een receptie gegeven met hem als stralende man tussen de mannen en hij had veel cadeaus gekregen. Een vulpen en een woor-

denboek en nog andere boeken, het was allemaal zo veel dat hij het zich niet meer kon herinneren. Maar het mooiste cadeau was toch wel het polshorloge dat hij van mijnheer Wolfson had gekregen.

Mijnheer Wolfson was een imposante man met een grote krulsnor, hij was rijk ook, dat kon je zien. Hij bezat een grote diamantslijperij en was vaders baas, hij was zeer gesteld op vati, ze waren zelfs vrienden.

Vati had een verantwoordelijke baan bij mijnheer Wolfson, hij was het die 's ochtends in alle vroegte de kluiskast openmaakte en ook de bakken met kloversgereedschap en diamant verdeelde onder de arbeiders.

Van opi en omi had hij geld gekregen, dat nu op de bank stond en bedoeld was voor later, het was een mooie dag geweest en ook het feest's avonds, waarbij hij in het middelpunt stond, was geslaagd: de mannen hadden hem op een stoel gezet en hoog opgetild, en in de rondte gedanst.

Een 'Stehgeiger' had de hele avond gespeeld.

Ze hadden moeten lachen om de Badchen en het was een leuk feest geworden.

Iedereen had gezongen en gedanst, de mannen met de mannen, en de vrouwen met de vrouwen.

De eerste huizen doemden op aan de rand van het bos. Zou de dokter al weg zijn?

Hij had geen idee hoe lang hij had gelopen, hij had niet op zijn horloge gekeken toen zijn vader hem vroeg om weg te gaan en een tijdje weg te blijven. In het begin had hij wel duizend keer op zijn horloge gekeken, maar nu was hij het vergeten.

Moeder was toen moe maar blij geweest, die dag was háár dag, ze straalde, maar nu lag ze alweer maanden op bed en leek het alleen maar slechter met haar te gaan.

Het borrelde in zijn hoofd. Zijn gedachten gingen van links naar rechts en op en neer.

Een wereldbol had hij ook nog gehad, van oom Jacob en tante Lena, die stond nu in zijn kamertje. Hij vond dat hij best veel had gekregen, mooi was ook de leren boekenlegger met zijn naam erop in gouden letters: Abraham Sommerberg.

Bij een open plek stopte hij abrupt en durfde niet verder te gaan, misschien was de dokter er nog, of misschien nog niet eens geweest. Hij keek op zijn horloge, half vijf, hij zou nog een half uur wachten en dan nog een kwartiertje naar huis lopen, dan zou hij wel veilig thuis kunnen komen.

Hij draaide zich om en begon terug naar huis te lopen, op zoek naar de

stok die hij zojuist had weggegooid, maar besloot eerst even uit te rusten op een dikke boomstam. Hij voelde eerst of de boom niet te nat was om erop te gaan zitten. Hij wilde vooral niet dat zijn moeder boos zou zijn als zijn broek smerig was. Langzaam rolde hij zijn lange wollen kousen naar beneden. Iets in hem was bang en hij maakte zich zorgen, hij had zich nog nooit zorgen hoeven maken, alles was altijd goed gegaan!

Geboren te zijn in de vorige eeuw gaf hem het gevoel dat hij anders was. ‘De vorige eeuw’, al was het maar een jaartje, 1899, en al die tijd had hij in Hanau gewoond met familie en vrienden en kennissen.

Eerst de ‘kindergarten’, de gewone lagere school en nu het gymnasium.

Er waren nooit echte problemen geweest, voor zover hij het zich kon herinneren.

De hele familie werkte in en om de diamantslijperijen. Tante Lena was snijdster en maakte lange uren en kon daardoor niet altijd bij haar zuster zijn.

De een was versteller, de ander klover, zager of slijper. Ze zaten met zijn allen in een werkplaats met zes- of achthoekige tafels, slecht verlicht en met gerafelde tafelranden, achter hun halve cirkels. Met de lange dikke stokken van de snijders en de dunnere van de klovers met hun scherpe messen, allen gebogen over hun koffiekopjes waarin de gezaagde of gekloofde ruwe diamant ging. ‘Kappies’ werden die genoemd. Deze kappies werden later tot diamanten geslepen. De verstellers met hun vuurvaste eeltige handen over hun koperen gaspijpjes gebogen, kneedden het kappie in het lood van de slijpersdop, een moeilijk en ongezond werk. Maar toch...

Het fascineerde hem mateloos. Dit wilde hij later ook gaan doen.

Later zou hij ook in de diamant gaan.

Wanneer, wat en hoe, dat wist hij nog niet.

Later... dat wel.

Opi en omi, de ouders van zijn moeder, waren gevlucht uit Litouwen, de kleine sjtettel waarin ze geboren en getogen waren, was platgebrand door de soldaten van de Russische tsaar.

Het lag pal bij de Russische grens.

Het gehucht zelf had geen naam, het was een bij elkaar gebouwd groepje huizen, de bewoners hadden elk naar believen een houten huis gebouwd met houten dakpannen, al dan niet met opstal, een hek voor het vee en de kippen of een tuintje waar ze wat groenten verbouwden. Sommigen hadden wat fruitbomen, zoals een appel- of kersenboom. Het water kwam uit een beekje dat vlakbij stroomde, en verder stond er midden in het dorpje een

waterput. Het waren ongeveer twintig huizen en bouwsels met kaveltjes en tuintjes, met daartussen iets wat op een pad of een straat leek, net breed genoeg om er een paard met wagen door te laten. Ze waren volledig op zichzelf aangewezen. Ze hadden olielampen als verlichting en oliestelletjes om op te koken. Er waren een hoefsmid, een schoenmaker en een kleermaker/bontwerker. Een school voor de kinderen en die shule 'sjoel' werd ook als synagoge gebruikt.

De kleine joodse gemeenschap bad en berustte, en maar zelden kwamen zij buiten hun vertrouwde omgeving. Een groepje van ongeveer honderd mannen, vrouwen en kinderen. Ze accepteerden de condities waarin zij leefden en ervoeren het als onderdeel van hun joods bestaan. Ze geloofden dat op den duur het tsaristische Rusland zou evolueren tot een democratie die hun religieuze en burgerlijke rechten zou geven. Er waren geen urgente zaken waarvoor ze hun dorp moesten verlaten. Ze leefden en hoopten op andere en betere tijden.

Die hoop bleek, onmiddellijk na het vermoorden van Tsaar Alexander II, ijdele hoop.

Op een uurtje lopen had je de eerste stad, eigenlijk was het geen stad, maar vergeleken bij de twintig bouwvallige huizen waar zij vandaan kwamen, was iets groter al gauw een stad. Het lag vlakbij Mazelkiai, tegen Rusne aan, de grensplaats met Rusland aan de Baltische kust.

In het Rusland van 1881 kregen de joden, zoals zo vele malen daarvoor, de schuld van de moord, hoewel ze er part noch deel aan hadden, maar het was het Alexander III die de joden de schuld gaf en de jacht op hen opende. De Tsaar had een even fanatieke als invloedrijke jodenhater als leraar, Konstantin Podedonostev, die enorme invloed in het gouvernement had. Samen bedachten ze een bijna symmetrische oplossing voor wat ze het 'joodse vraagstuk' noemden.

(In die tijd bestond de helft van de joodse wereldbevolking nog uit Russische joden).

Een derde zou bekeerd worden tot de Russische Orthodoxie. Een derde van de joden zou het land worden uitgejaagd en emigreren, en het andere derde deel zou 'gewoon' worden vermoord of uitgehongerd.

De soldaten hadden er in galop slechts een kwartier over gedaan.

Die afschuwelijke beelden zouden ze nooit meer vergeten, midden in de nacht kwamen de dronken soldaten op hun paarden en staken de houten huizen in brand, de mensen vluchtten uit hun huizen en als volleerde slaggers hakten de soldaten met hun sabels de hoofden en armen van de rompen in een onvergelijkbaar bloedbad.

Lazar, de kapper, was de dans ontsprongen en had de slachting op wonderbaarlijke wijze overleefd. In doodsnood was hij in de drinkbak van het vee gesprongen. De soldaten spoelden het bloed van de sabels en veegden deze schoon aan zijn lichaam, terwijl hij zich dood hield. De slager en zijn gezin sloten zich op in de koele kelderruimte waar het vlees werd bewaard; ook zij overleefden het.

De kleine joodse gemeenschap sidderde en moest toezien hoe in het licht van de brandende huizen de kippen en ganzen werden geslacht en hun vee werd geroofd.

Koeien, paarden en ezels werden bijeengedreven en meegenomen. Tegen de dageraad waren de slachters verdwenen, doden en gewonden op een rokende puinhoop achterlatend.

Opi en omi hadden de pogrom op een wonderbaarlijke wijze overleefd.

Als door het lot gestuurd waren ze die avond naar een naburige boerderij gelopen om daar kennis te maken met hun nieuwe werkgever.

Als pasgetrouwd stel konden ze gaan werken als knecht en meid.

Op hun terugtocht naar het dorp zagen ze de oranje gloed van de brandende huizen en in plaats van naar huis te rennen zochten ze beschutting in een greppel vlakbij en wachtten de dag af. Hun huizen waren in de as gelegd en het vee geroofd, vader en moeder en twee van de vijf broers van opi waren gedood, een zuster was zwaargewond en op sterven na dood, maar het jongste zusje Lea, elf jaar oud, was spoorloos verdwenen. Waarschijnlijk geroofd door de soldaten.

Jitschak, de oudste broer, nam de zware taak op zich om de doden te begraven en voor de rest van de familie te zorgen.

Ontheemd, ontredderd en ontgoocheld hadden ze besloten om te vertrekken, waar naartoe kon hen eigenlijk niet schelen, daar waar het lot ze heen zou brengen.

Wel de vastberadenheid van het jonge stel om te vertrekken, naar een ander en misschien beter leven. Hun besluit stond vast en ze kregen toestemming van Jitschak.

Misschien wel naar Palestina. Naar 'Eretz', het heilige land.

Van de ouders van omi waren de hoofden van de rompen gesabeld en haar drie zusters waren verkracht en daarna vermoord. Ze had niemand meer, niets om voor te blijven.

Weloverwogen hadden ze een richting gekozen en besloten niet door Rusland te lopen, bang als ze waren voor de gevolgen van de wandaden van de tsaar en zijn trawanten.

Van de Baltische kust waren ze vertrokken richting Finland, een Russisch grootvorstendom.

Van Helsinki de hele Oostzeekust langs richting Kalingrad, een barre tocht in de vrieskou, met een ijzig snijdende wind die je opvrat tot in je botten. Woeste vreemde lui en vol gevaren.

Honderden kilometers waren ze omgelopen richting Warschau, om maar niet door het hun vijandige Rusland te hoeven trekken. Dwars door Polen, maar de beproevingen in Polen waren mogelijk nog erger, zwaarder, nog hardvochtiger.

Ze waren zo maar gaan lopen van het ene dorp naar het andere, van de ene stad naar de andere om gewoon in leven te blijven, te eten en misschien nog wat te verdienen.

Ze hadden hun ogen uitgekeken, veel geleerd, maar ook vele malen in doodsangst gezeten dat ze beroofd of zelfs gedood zouden worden.

Omi had enkele lange rokken over elkaar aan, een borstrok met daarover een trui met riem en ze droeg een hoofddoek, opi droeg een zware zwarte broek, een wollen borstrok met daarover een tuniek en een brede riem met mes, op zijn hoofd een zwarte Astrakan muts.

Met zijn grote zware snor leek hij zelf wel een soldaat en dat kwam hem uitstekend uit.

Hij en omi leken in niets op de jood en de jodin waar de tsaar zo'n jacht op maakte.

Rechtop, lang en slank, de borst vooruit, geen baard en geen kromme neus, in geen enkel opzicht het beeld van de karikatuur van de jood die de soldaten voor ogen hadden als ze de dorpen en sjtettels van de joodse gemeenschappen geselden.

Ze waren vertrokken met alleen de kleren die ze aanhadden, beiden droegen ze goede laarzen.

In de leren tas die ze bij zich droegen, zat wat brood en verder een paar hardgekookte eieren en in een theedoek gewikkeld een pannetje met sjolent, een traditioneel suddergerecht van vlees en aardappelen met peen, paprika, uien en bonen. Het werd gewoonlijk op vrijdagmiddag op het oliestelletje gezet en kon zo de hele sabbat blijven pruttelen. Op deze manier hoefden ze op de sabbat* geen vuur te maken.

Verder zaten er in de tas wat onderbroeken en hemden, kousen en twee leren riemen met bronzen gespen.

Onder in de tas had Shlomo, de schoenmaker, een dubbele bodem gemaakt. Shlomo was een artiest, hij was behalve laarzenmaker ook zadelmaker, hij maakte riemen, tuig, tassen en alle andere zaken die ook maar iets met leer van doen hadden. De dubbele bodem was niet hoger dan vijf centimeter. Netjes op een rij, in touwen gewikkeld, lagen daar de talliet, twee

kleine zilveren kandelaars in een doosje van leer, die ze van familie voor hun huwelijk hadden gekregen, met een rechthoekig voetje van vijf centimeter waardoor ze precies in de dubbele bodem pasten, twee zilveren lepels met hun monogrammen en de teffillen, de leren gebedsriempjes, netjes opgerold samen met het gebedenboek.

Hun ketoubah had omi in de zoom van haar onderbroek laten naaien, opgerold en platgedrukt in vetvrij papier, nooit mocht iemand die vinden en ontdekken dat ze joden waren.

Ze droeg haar onderbroek onder een wollen maillot en bad G'd dat ze de ketoubah nooit zouden vinden. Twee onderrokken en een gebloemde rok daar overheen zorgden voor de nodige verhulling en bescherming tegen ongewild bezoek. Ze droeg geen mes of slagwapen maar 'ze', wie dat ook mochten zijn, konden er zeker van zijn dat ze zich niet zonder slag of stoot zou overgeven.

Onderweg hoorden ze dat er in Hanau een ambtenaar zou zijn die om te kopen was en bij wie je een vestigingsvergunning zou kunnen kopen. Misschien!

Op naar Hanau dan maar. Dat lag in Duitsland, het moest in de buurt van Frankfurt liggen.

Ze vermeden de grote steden en liepen er met een grote boog omheen, maar in de buurt van de steden hoorde je toch van alles. Ze waren niet de enigen die gevlucht waren, onderweg kwamen ze andere stellen tegen of een enkele reiziger, waarbij een blik van verstandhouding vaak voldoende was.

Van Warschau waren ze richting Praag gaan lopen om zo uiteindelijk via Frankfurt in Hanau terecht te komen.

Hanau barstte uit zijn voegen. Ooit was er, aan het begin van de negentiende eeuw, een wet geweest, het zogenaamde 'jodenedict', waarin stond dat 'het aantal joodse families in de plaatsen waar ze thans bestaan, in de regel niet vergroot mag worden, maar veelal geleidelijk dient te verminderen als het te groot is'. Met andere woorden: wel joden, maar niet te veel.

Deze wet was weliswaar in 1861 afgeschaft, maar in de praktijk was de anti-joodse houding er niet minder om.

De gildes lieten geen joden toe. Leerlingen en gezellen vonden zelden een meester bereid om joden in hun werkplaatsen op te nemen en werk te verschaffen.

Opi bespeurde ook een groeiend antisemitisme, maar er was wel werk.

Als arbeider in de sigaretten-, lederwaren- en bontindustrie en natuurlijk in en rondom de diamantindustrie.

Voor de joden waren er ook kunstzinnige beroepen, zoals musicus, graficus of architect.

Opi rook zijn kans en via de rabbijn en een kleine kring ingewijden werd besloten dat hij het erop zou wagen. Een baan, opgenomen worden in de gemeenschap, dat was het doel.

Een deel van het spaargeld uit de dubbele bodem van de tas, waar opi en omi letterlijk tot bloedens toe voor gewerkt hadden op hun jaren durende zwerftocht, werd aangewend voor het omkopen van de betreffende ambtenaar.

Opi zou zich presenteren als graficus. Een spoedcursus bij een kennis van de rabbijn zou hem de nodige kennis moeten verschaffen.

Tenslotte waren zij het volk van het boek. Joden en boeken vormen een deel van een zeer oude traditie. Joodse kinderen die niet konden lezen en schrijven 'bestonden eenvoudig niet'!

De eerbiedvolle omgang met de thorarol, het gebruik, het schrijven en opbergen daarvan vormen de grondslag voor de innige band van joden met boeken.

Boeken zijn een deel van de joodse traditie, dus ook het schrijven daarvan, het drukken, het uitgeven en verhandelen.

De ambtenaar was gevoelig voor de argumenten maar vooral voor de leren buidel met goudstukken en een lot met roosgeslepen diamanten.

Zo ging een zeer groot deel van het spaargeld op aan de corrupte ambtenaar.

De vestigingsvergunning was alleen voor de ouders en de eerstgeborene. De andere kinderen mochten niet trouwen zolang ze er niet in slaagden dat recht, via omkoping van een of andere hoge functionaris, te verkrijgen. Dat betekende dat er te zijner tijd weer iemand omgekocht zou moeten worden.

Met de nieuwe vestigingsvergunning kozen ze ook een nieuwe naam, Joseph en Nina Hanauer.

Drieënhalf jaar hadden ze gelopen en gezworven voordat ze uiteindelijk in Hanau terechtwamen. Maar na al die jaren konden ze ergens definitief blijven. Drie, bijna vier volle jaren van gevaar, honger, ellende en uitputting. Ze waren gestopt als ze niet meer verder konden, ze hadden gewerkt voor de vissers langs de Oostzee, bij de boeren in Polen, als boerenknecht, melkmeid, kippenplukkers, timmerman, kok en kokkin, tuinier, slager, en ze hadden samen met de handkar gevent met bieten, kool en aardappelen.

Alles hadden ze gedaan om in leven te blijven en wat te verdienen, de dubbele bodem deed dienst als kluis en nooit is hun schat ontdekt.

Na hun barre tocht vonden ze een kamertje in Hanau en werk voor opi als schuurder van diamantschijven (als graficus kreeg opi nooit een baan), het was wel smerig werk maar het verdiende redelijk en ze hadden wel voor hetere vuren gestaan. Omi werd naaister op een korsettenatelier.

Ze bleven in leven en konden wat sparen.

De herinnering aan hun miserabele leven als vluchteling, hun tocht vol ellende en gevaar, hadden ze weggedrukt. Vergeten waren ze het niet, maar ze dachten er steeds minder aan.

Ze waren tevreden met het leven dat ze leefden met hun twee dochters, Sarah en Lena, met hun dochters gezinnen en hun kleinzoon Abraham.

Opi, die het geld niet over de balk smeet, had een klein kapitaalje vergaard en het was allemaal toch goed gekomen.

Elke sabbat naar sjoel en goed te eten, het leven in Hanau was een wereld van verschil met het leven dat ze in hun sjtettel hadden achtergelaten.

Abraham was met zijn gedachten overal.

Het zigzagde door zijn hoofd, snelle flitsen van alles en nog wat, en hij slaagde er maar niet in zijn gedachten te ordenen.

Laat ik nu maar naar huis gaan, dacht hij hardop. Als ik via de heuvel loop en langs de oude stadsmuur, hoef ik alleen nog maar de Eichenstrasse over te steken, dan neem ik de Elmstrasse...

Hij draaide zich om en begon aan de terugtocht, met lood in zijn schoenen.

Een donkere namiddag in de herfst van 1913.

De Eichenstrasse verdiende de naam niet, want er stond geen enkele eik, maar hij maakte deel uit van de bomenbuurt, het was een verzameling oude winkelpuien, het warenhuis van Drechselen en de voormalige kleine sjoel, die nu gebruikt werd als opvanghuis voor de allerarmsten.

Een oud witgepleisterd gebouwtje dat betere tijden had gekend.

Reb Shilkov en zijn uitgebreide familie huisden nu achter de grotere nieuwe sjoel, niet ver van de diamantfabriek van Wolfson.

Als ik de plank over de sloot neem en tussen de tuinen doorloop ben ik er nog vlugger.

Hij praatte tegen zichzelf. Hij zette de pas erin, waarom wist hij zelf niet, het ging vanzelf. In de verte doemde de Elmstrasse op, dan de Birckenstrasse langs en hij was er.

Licht hijgend kwam hij thuis, de deur was niet op slot en hij liep door de gang naar de woonkamer.

Zijn vader zat in zijn stoel, tante Lena stond achter hem en haar bleke handen rustten op zijn doorgezakte schouders. Hij zat daar met zijn hoofd in zijn handen, zijn hart gebroken en leeg.

Zijn wit gesteven boord stond open, het knoopje hing er half uit.

Ze keken hem beiden aan en zeiden niets. De dokter was weg!

Onwillekeurig wendde hij zijn blik af richting slaapkamer, de deur stond half open en zijn moeder lag niet meer in bed!

Hij keek verbijsterd naar zijn vader en tante Lena, en een ongewone slapte overviel hem, hij keek van de een naar de ander en naar het lege, nog onopgemaakte bed. Zijn mond hing open, vol ongeloof, verstild en verstomd. Als in een bliksemflits raasde ongelofelijke woede door zijn hoofd en zijn hart klopte in zijn droge keel.

“Mama is dood”, kermde zijn vader.

“De dokter heeft haar gelijk laten weghalen”, deed tante Lena nog een duit in het zakje.

“Ja, dat zie ik ook wel, of denken jullie dat ik gek ben of zo, maar waarom moest ik weg?”

Het was niet zijn normale stem, deze stem was donker, hees en sloeg over.

Hulpeloos keken ze hem aan, maar hij kreeg geen antwoord op zijn vraag.

Met zijn grote jongensachtige ogen keek hij naar de machteloosheid van zijn vader en de treurige blik van tante Lena.

Als in een schijnbaar gewoontegebaar hield hij zijn benen over elkaar, want hij moest plassen, maar met zijn natte schoenen en zijn korte broek nog opgerold veranderde hij in enkele seconden van een jongen in een man.

Voor vader was ze een goede vrouw geweest en voor hem een goede moeder, hoofd van het gezin en de spil waarom alles draaide.

“Waarom moest ze dood?” jammerde hij. “En als G'd haar tot zich had willen nemen, waarom moest ze dan eerst zo lijden?”

Het was eerder een roep dan een vraag.

Woedend was hij op zijn vader dat deze hem geen afscheid had laten nemen van zijn moeder.

Iets wat hij niet begreep en niet kon begrijpen, een moment waar hij heel veel later nog vaak aan terug zou denken.

Op die fatale dag verloor zijn vader niet alleen zijn vrouw, maar ook zijn zoon.

Abraham vond zichzelf terug in een zaaltje van de joodse begraafplaats.

Het hele gedoe en geregeld van de begrafenis was aan hem voorbijgegaan, overmand door verdriet liet hij alles gelaten over zich heen komen.

Voor het eerst van zijn leven had hij in een automobiel gezeten, het had hem volkomen onberoerd gelaten. Hij verwonderde zich alleen dat er mensen op straat liepen die niet eens wisten dat zijn moeder was overleden.

Alle mensen die hij ook op zijn bar-mitswah gezien had, waren er nu ook, in het zwart gekleed, hun gezichten somber en sommigen hun tranen bedwingend achter een zakdoek.

Zijn barmitswah-pak knelde, net als de stijve boord met de stopdas, hij

was tenslotte gegroeid, en nu zat hij ongemakkelijk op het lage 'sjiwe krukje', waar je volgens gebruik op moest zitten als een naast familielid was overleden.

Ze kwamen allemaal langs om hem en zijn vader te condoleren en 'verder geen leed' te wensen.

Van een man met een baard kregen zijn vader en hij een glas wodka en een hardgekookt ei, rituelen waar hij verder niets mee had. In zijn hoofd was het dof. Verdoofd!

Hoe kon je denken in deze situatie? Waar moest je beginnen? Gisteren en vandaag had hij zich leeg gehuild en dat lage krukje zat ook ongemakkelijk, zijn vaders buik zat op zijn knieën, de revers van zijn oude colbert waren door de rabbijn gescheurd, zoals de wet dat voorschrijft, maar dat hadden ze bij hem niet willen doen.

Vader en hij hadden sinds die fatale dag nauwelijks met elkaar gesproken, geen vragen of antwoorden, geen verklaringen of gesprekken tussen vader en zoon, het was er gewoon niet van gekomen. In zijn heldere momenten kreeg hij de indruk dat ze hem met rust lieten.

Opi en omi schermde hem af, dat begreep hij ook wel.

Hij zag op tegen de aankomende week, elke avond 'sjiwe' zitten, familie en vrienden ontvangen die langs zouden komen om hun medeleven te betuigen en hen te troosten.

Die verhalen zouden vertellen over Sarah, zijn moeder, toen ze nog jong was en niet ziek.

En hoe ze op vakantie waren geweest en zo gelachen hadden om niks, hij kreeg bij voorbaat een knoop in z'n maag.

Tante Lena regelde alles, ze leek wel wat op zijn moeder zo, met dat haar strak naar achter gebonden, ze zorgde voor de thee met suiker uit de oude samowar en bakte apfelstrudel en koekjes. Ze ging niet naar de zagerij, ze stond op stukloon en verdiende dus geen geld, maar opi zou wel voor het geld zorgen, zoals hij altijd voor alles zorgde.

Haar zuster was er niet meer, maar het leven ging wel door, pragmatisch als ze waren, gegeten moest er worden en genasjt en als het even kon gelachen.

Lachen tussen de tranen door, er werden witzes verteld en anekdotes en langzaam maar zeker werd de draad weer opgepakt Deze week was nog wel door te komen, maar dan?

Daarna weer gewoon naar school, maar dan?

Het denken ging niet meer, het lukte hem niet om vooruit te denken, hij wist niet waar te beginnen. Tientallen keren had hij zichzelf de vraag gesteld: wat nu?

Het zou opi wel weer zijn die alles zou bepalen, dat was tot nu toe altijd het geval geweest, dus zo zou het nu ook wel weer gaan.

Gelukkig waren zijn grootouders er nog, zijn enige houvast.

Mijnheer Wolfson rukte hem weg uit zijn gepeins, hij kwam een hand geven.

“Sterkte Jungen”, zei hij en door de goedbedoelde aai over zijn bol hing zijn keppel in z’n nek. Nog meer mensen, een hand, een zoen, soms wat gemompel. De wodka begon zijn werk te doen en nu zaten zijn vader en hij onderuitgezakt in een hoek van het zaaltje, min of meer verdoofd. De bezoekers dronken thee en koffie, en aten koek en cake.

Ze fluisterden met en tegen elkaar en keken af en toe meewarig hun kant op.

Het zaaltje stroomde langzaam leeg, veel te langzaam, vond hij.

Hij was moe en wou naar huis, en heel even dacht hij aan zijn moeder, maar de wodka kreeg meer en meer de overhand.